

С. Д. Гринько*

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Римське право становить об'єктивну базу для серйозного посилення, засвоєння і дослідження як в науково-пізнавальних, так і в прикладних цілях багатой спадщини римського права і романістики. Сьогодні ні в кого не виникає сумніву в необхідності самостійного, глибокого викладання римського права усіма без виключення юристами. В свою чергу це передбачає всебічний розвиток наукових досліджень проблематики римського права як цивілістами та істориками римського права, так і цивільними істориками.

Питання про визначення ставлення в юридичній літературі до рецепції римського права в Україні є досить складним: по-перше, беручи до уваги історичні чинники; по-друге, ніхто, окрім Є.О. Харитонова, в цілому проблеми рецепції римського права в Україні не піднімав. Згадаємо історію Української держави: як самостійна держава Україна проіснувала декілька століть — Київська Русь, потім перетворилася на окремі державні утворення, втративши самостійність, перебувала у складі Російської імперії, Польщі, Литви, а потім — Радянського Союзу. Не можна не враховувати вплив Росії на політичну історію України, її світогляд, економічний розвиток, культуру, право. При цьому слід мати на увазі той факт, що відносно питання про визнання рецепції римського права Україна пішла далі Росії, так як ще у XII–XVI ст.ст. виникла ситуація, за якої Україна наблизилася до західноєвропейської цивілізації (перебуваючи у складі Великого Князівства Литовського), де вже відбувався процес рецепції.

Ставлення до рецепції римського права в Україні можна розглянути в історичному аспекті шляхом виділення чотирьох етапів дослідження цього питання:

- 1) дорадянський — до 1917 року;
- 2) радянський довоєнний — з 1917 року до кінця 40-х років XX ст.;
- 3) радянський післявоєнний — з кінця 40-х років до початку 90-х XX ст.;
- 4) сучасний — з початку 90-х років XX ст. і до сьогодні.

Перший етап відрізняється від інших як історичними, так і юридичними — змістовними чинниками. Так, до 1917 року Україна перебувала у складі Російської імперії, тому при з'ясуванні питання про визнання рецепції римського права в Україні слід враховувати ставлення до цього питання в дореволюційній Росії. Аналізуючи стан розвитку романістики другої половини XIX — початку XX ст., можна зробити висновок, що юриспруденція знаходилася під впливом німецької школи романістики, хоча в ці часи публікуються переклади і деяких італійських, французьких і англійських романістів. Більшість юристів виходили із принципу, зміст якого розкрив В. М. Хвостов: якщо юрист буде виховуватися на одному рідному праві, то його світогляд буде занадто вузьким, а кращим засобом для того, щоб поглибити пізнання в праві своєї країни, є порівняння його з будь-яким іншим; порівняння дає можливість поставити питання про характер підмічених розбіжностей і їх причин і у зв'язку з цим змушує глибше проникнути у матеріал, що вивчається¹.

© Гринько С. Д., 2008

* професор кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Хвостов В. М. Система римського права. Общая часть. — М., 1996. — С. 11.

Дослідженням римського права та його рецепції на території України в ці часи займалися Д. І. Азаревич, М. Л. Дювернуа та М. Я. Пергамент — у Новоросійському університеті в Одесі, а Л. М. Казанцев і П. Соколовський — у Київському університеті Святого Володимира. Безпосереднім предметом дослідження рецепція римського права була в працях професорів Московського університету С. А. Муромцева (рецепція римського права в Західній Європі) та П. Г. Виноградова (рецепція римського права в середньовічній Європі). Питаннями римського права та його рецепції займалися також відомі російські юристи і правознавці — М. Сперанський, Й. О. Покровський, О. В. Гуляев та інші.

Одним із перших дослідників римського права та його рецепції в Західній Європі був С. А. Муромцев. Він наголошував на необхідності та користі вивчення римського права та його рецепції, при цьому виділяв матеріальне і формальне його достоїнство. На його думку, матеріальне достоїнство римського права пояснює нам, чому практична його дія в Європі не лише припинилася із припиненням римського панування на Заході, а, навпаки, продовжувалася безперервно, досягла з часом незвичайного поширення і сили. При цьому він вважає, що сьогодні вимоги цивільного життя в усіх цивілізованих країнах далеко випередили потреби, про задоволення яких турбувалися юристи Стародавнього Риму, тому матеріального достоїнства римського права недостатньо для того, щоб виправдати ореол, що оточує цей предмет в системі сучасної університетської освіти. Вивчення матеріального достоїнства римського права повинно доповнюватися також розглядом його формального достоїнства, аналізом особливостей юридичної думки римських юристів, втіленої в залишених ними визначеннях і рішеннях. *Вивчення римського права становить форму, в якій зародилася і з якої повинна розвиватися в майбутньому наука про цивільне право*². Однак С. А. Муромцев, не визнавав факту існування рецепції римського права в Росії. Дослідник римського права та його західної рецепції зазначав, що “в Росії римське право ніколи не мало практичної сили. Його вплив відбувався лише через візантійське право в ранній період історії Росії”³. При цьому С. А. Муромцев визнає, що “з початку другої чверті XIX ст. можна говорити про теоретичну рецепцію римського права в Росії, коли, за прикладом німецьких університетів, римське право стало основним предметом викладання і на цьому підґрунті створювалася самостійна література з римського права”⁴. Крім того, на його думку, “для розвитку національного права наслідування чужій системі може привести до підкори їй. Довготривале наслідування римському праву відізналося на сучасній юриспруденції нерішучістю в конструюванні нових юридичних понять і наполегливим бажанням пояснити правові явища сучасного життя принципами римського права”⁵.

Досить категоричну позицію щодо недопустимості існування рецепції римського права в Росії займав М. Сперанський. Він стверджував, що право є історичне і національне явище; у нас є своє право; право римське не мало ніякого значення для нашої Вітчизни, і хоча й за кількістю, і за перевагою у деякому відношенні римські закони повинні зайняти почесне місце у вивченні права, то викладання їх не повинно відігравати головної ролі, а лише допоміжну. Він сказав ще більше: “Римські закони завжди залишаться чужими для нас”⁶.

О. В. Гуляев займає двозначну позицію: з одного боку, він стверджує, що руське право на певних етапах свого розвитку запозичило деякі римські поняття та інститути, а з іншого пише про безпідставність розмов про рецепцію римського права, так як безпосереднього зв'язку між римською культурою і нашою ніколи

² Муромцев С. Определение права. Основное разделение. — М., 1879. — С. 3-4.

³ Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. — М., 1932. — Том 36. — Часть 1. — С. 618.

⁴ Там же.

⁵ Муромцев С. А. О консерватизме римской юриспруденции. — М., 1875. — С. 182.

⁶ Сперанский М. М. Обзорение исторических сведений о Своде законов. — СПб., 1833. — С. 102.

не було⁷. Крім того, він вважає, що між нашим правом і римськими джерелами немає наступного історичного зв'язку, у нас римське право ніколи не було практичним елементом нашої правосвідомості; для нас, сучасних юристів, римське право має лише теоретичний інтерес, будучи матеріалом для побудови загальної частини цивільного права⁸.

Більшість правознавців і романістів XIX — початку XX ст.ст. займали протилежну позицію, тобто визнавали наявність рецепції римського права на території України та Росії. Так, Й. О. Покровський вважав, що “рецепція римського права була й історичною необхідністю, й фактором прогресу, так як дозволяла задовольнити загальноєвропейську нужденність в універсальному, загальному праві, заснованому на індивідуалістичних (приватноправових) підґрунтях, що дозволило сформуванню майновий взаємозв'язок різних осіб незалежно від їх національної і державної приналежності”⁹.

Прихильниками рецепції римського права (через візантійське право) були Д. І. Азаревич та П. Соколовський. На думку Д. І. Азаревича, вивчення візантійського права є необхідною умовою для розробки історії руського права і права слов'янських народів. Під візантійським правом він розумів римське право, відмічене особливостями візантійського елемента, історично розроблене в Східній Російській імперії на підґрунті приватного римського права¹⁰. П. Соколовський зазначав, що “ми будемо вивчати римське право не для того, щоб вражати технічним словом перед суддею і поставити в скрутне становище недосвідченого противника; для нас римське цивільне право повинно мати велике практичне значення. Нехай буде воно *caput et fundamentum* наших універсальних знань, так як на ньому можуть ґрунтуватися багато законоположень нашого майбутнього цивільного кодексу”¹¹.

Л. М. Казанцев вважав, що “задача науки цивільного права та інших — розкрити закони в науці про право; в римському праві вже було відкрито закони загальні, а національне право нових народів запозичило це, одягнувши в національний одяг. Тому інші національні науки є прикладними до чистої. Більш того, юридичні поняття відкриті і одержали міцну постановку в науці римського права”¹². Б. Віндшейд сприймав зміст римського права, у більшості випадках, “не як національний продукт, а як загальнолюдське розуміння загальнолюдських правовідносин. Разом з тим, в Росії римське право не рецепційовано як чинне. Його вплив відбувається через греко-римське право разом із християнською релігією і через *Code civil des francais*. Це здійснило вплив на розроблення в Росії чинного Зводу законів. Для нас римське право необхідне для практичного додавання правових норм і для законодавчої діяльності”¹³. Крім того він вважає, “що вивчення римського права сприяє не проникненню чужих засад, а розробленню свого цивільного права з його національними особливостями. Але необхідне й пряме запозичення чужого. Замкнутість є гріхом проти себе та інших”¹⁴.

Допускав теоретичний вплив римського права М. Л. Дювернуа. На його думку, “русське право не може втратити, а може лише виграти від зіткнення з римським правом, як виграло германське право”¹⁵. Він наголошував на

⁷ Гуляев А. В. Современные задачи преподавания римского права // Журнал министерства юстиции. — 1909. — № 2. — С. 127.

⁸ Там же. — С. 126.

⁹ Покровский В. М. Основные проблемы гражданского права. — Пг., 1917. — С. 25-29.

¹⁰ Азаревич Д. И. История византийского права. — Ярославль, 1876. — Т. 1. — Ч. 1. — С. V, VIII, XXI, XII, XV.

¹¹ Соколовский П. Рецепция римского гражданского права у современных народов и ее прямое значение для России // Университетские известия. — К., 1891. — С. 10.

¹² Казанцев Л. Значение науки римского права // Университетские известия. — К., 1893. — № 2. — С. 7.

¹³ Цит. за: Казанцев Л. Указ. работа. — С. 11-12.

¹⁴ Цит. за: Казанцев Л. Указ. работа. — С. 13.

¹⁵ Дювернуа Н. Значение римского права для русских юристов. — Ярослав, 1872. — С. 22.

можливості римського права бути основою для наукових досліджень в таких елементах, як папери на пред'явника, поліси, державні облігації¹⁶.

М. Я. Пергамент засуджував спроби перенести римське право до нашого сучасного обороту в найбільш чистому недоторканному вигляді. На його думку, “користь від серйозного поглиблення в римські джерела для сучасного права полягає саме в тому, щоб, уловивши римські положення в усій їх сукупності, змалюванні і обстановці, і, зрозумівши його мотиви і умови, — соціальні, економічні, процесуальні, формальні, філософські та ін. — зважити, чи можна застосувати ці мотиви і умови до нашого сьогодення і наскільки, і в тому, щоб потім, у разі негативної відповіді, змогти відмовитися від римського спадку, як такого, який відслужив свою службу, змогти не тягнути його за собою, а відкинути, як непотрібний баласт”¹⁷. Ставлення М. Я. Пергамент до римського права підтримав Є. Васьковський. Він пише: “Від романістів, зокрема, можна вимагати, щоб вони, залишивши для більш кращих часів суто археологічні пошуки, зайнялися з'ясуванням питання: що, і в якій мірі може бути запозичене з римського права новим законодавцем з користю для сучасного юридичного побуту. Цю задачу чудово розв'язав М. Пергамент відносно договору неустойки: він не лише з'ясував становище названого інституту в римському праві, але і дав йому критичну оцінку, прослідкував модифікації, яким підпало римське вчення в новітньому законодавстві, і сказав, в яких частинах воно зберегло значення для даного часу, відділивши в ньому, таким чином, життєздатні зерна від мертвої лузги”¹⁸.

Визнавав за римським правом факт його впливу на європейську юриспруденцію, зокрема в Германії, Італії, Франції та й Росії, російський цивіліст і романіст Г. Ф. Шершеневич. Він вважав справжніми причинами відродження римського права в більшості європейських країн прагматичні цілі, а не лише теоретичні. На його думку, рецепція римського права із прагматичних переконань була зумовлена наступними обставинами: по-перше, германські імператори дивилися на себе як на безпосередніх наступників римських, тому вважали своїм обов'язком заступництво римському імператорському законодавству, а також законодавство Юстиніана пронизано монархічними тенденціями і в ньому можна знайти багато виправдань для намагання посилити верховну владу; по-друге, виступала заступником римського права і західна церква, яка була наділена широкою судовою компетенцією, що дозволяла їй втілювати в життя найбільш вигідні для неї засади римського права; *Ecclesia vivit lege romana* (церква живе за римським правом) — говорили в ті часи; по-третє, вивчення римського права, крім наукового, поєднувалося із вигодами, які одержували знаючі юристи у вигляді адміністративних і судових посад, почесностей, відзнак, прихильності імператорів; по-четверте, — головне, успіху римського права сприяли зміни економічних відносин, що мали місце на початку нової історії і потребували регулювання більш удосконаленим правом, ніж національне; римське право, зі своїм розвинутим зобов'язальним правом, стало найбільш придатним і усунуло важку задачу розвитку і удосконалення вітчизняного права, пов'язаного історичними факторами¹⁹.

Позитивне значення рецепції і її впливу на юриспруденцію, як зазначає Г. Ф. Шершеневич, полягає в тому, що “юристи-практики розробили в собі тонку юридичну техніку, звикли до струнких конструкцій і логічних висновків, яких вони не набули б на підґрунті національного права”²⁰. Однак, на його думку, “техніку було

¹⁶ Там же. — С. 5.

¹⁷ Пергамент М. Я. Договорная неустойка и интерес в римском и современном гражданском праве. — Одесса, 1899. — С. 170.

¹⁸ Васьковский Е. Рец. На кн.: Пергамент М. Я. Договорная неустойка и интерес в римском и современном гражданском праве. — Одесса, 1899 // Журнал министерства юстиции. — 1899. — Сентябрь. — С. 155-156.

¹⁹ Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Тула: Автограф, 2001. — С. 30.

²⁰ Там же. — С. 31.

висунуто в шкоду творчості”. Крім того, “благодійне значення рецепції і в тому, що визнання загальних засад права змусило забути про національні розбіжності, а ця обставина перешкодила у Франції і Германії повному пануванню партикуляризму²¹ і сприяла виробленню уяви про загальні засади для європейських законодавств. Римське право за своєю об’єднуючою дією здійснило такий вплив на юриспруденцію і законодавство європейських народів, як латинська мова на їх науку”²².

Окрім позитивних рис рецепції римського права, її дослідники вбачали і негативні наслідки. Наприклад, Г. Ф. Шершеневич зазначає: “Наукова розробленість права не йшла далі положень, визнаних римським правом, як писаним розумом. Весь світогляд юриста одержав римський відбиток. Теоретична цінність надавалася лише принципам, які відповідали римським джерелам. В практичному відношенні це мало наслідком повне ігнорування національних основ права, які не одержали подальшого розвитку. Рецепція, привчивши до думки про можливість постійного користування готовими положеннями, значно і надовго послабила самостійну творчість у сфері права”.

Багато юристів дореволюційного періоду велику увагу приділяли прагматичній стороні римського права, так як, на думку В. М. Хвостова, постійні зіткнення із дійсністю, розгляд окремих практичних казусів не дозволяли римським юристам забути вимоги, які пред’являло до юриспруденції саме життя, і занадто захоплюватися приведенням в діюче право засад *jus naturalis*, як вони уявлялися їм²³. Тобто зазначена обставина врятувала римське право від небезпеки не відповідати практичним потребам сучасного їм обороту і бути незрозумілим суспільству, в якому воно повинно застосовуватися.

Таким чином, розвиток національної романистики в дорадянський період свідчить про значний інтерес до римського права та його рецепції. Цей інтерес не був лише теоретичним, але й мав свої практичні наслідки (Звід законів Російської імперії, Права, за якими судиться малоросійський народ). Крім того, державне та правове життя в цей період знаходилося під значним впливом римського права.

Другий та третій виділені нами періоди охоплюють часи перебування України в складі Радянського Союзу. Після революції 1917 року відношення до римського права та його рецепції кардинально змінюється. Як зазначає Є. О. Харитонов, приватне право не визнавалося взагалі, його засади ревізувалися (відмова від визнання необмеженого права власника панувати над речами, від свободи договорів та ін.), а сам Звід римського права був прямо протиставлений “революцій правосвідомості”²⁴. Далі він робить висновок про те, що “було накладено табу на пряме рецепціювання норм римського права. Однак лишалась можливість рецепції опосередкованої — через використання цивільних кодексів європейських країн в якості зразків законодавчих рішень. Однак, В. Ленін, маючи освіту юриста, передбачив і це. Тому він поставив вимогу до Нарком’юста не піддаватися Наркомінсправу, котрий “за посадою” веде політику “приспособування до Європи”, а вести боротьбу з цією політикою, створювати нове цивільне право, нове ставлення до “приватних” угод тощо”²⁵. У зв’язку із створеними перешкодами дослідження римського права в період з 1917 до кінця 40-х років не вийшло жодної наукової праці з римського права та його рецепції.

З кінця 40-х років у Радянському Союзі вперше з’являються праці з римського права: підручник з римського приватного права за редакцією І. С. Перетерського та

²¹ Партикуляризм (від лат. *particula* — частка, зменшене від *pars* — частина) — політична роздробленість, характерна для певного періоду розвитку феодальної держави, пов’язана з її намаганням до феодальної, політичної, адміністративної і судової самостійності. Для цього періоду характерний і П. у сфері права: рясніють і різноманітні правові системи провінцій князівств і міст в межах однієї держави).

²² Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Тула: Автограф, 2001. — С. 31.

²³ Хвостов В. М. Система римского права. Общая часть. — М., 1996. — С. 11.

²⁴ Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права: (Теоретичні та історико-правові аспекти). — Одеса, 1997. — С. 217.

²⁵ Там само.

І. Б. Новицького (1948 р.), переклад Дигест Юстиніана І. С. Перетерського (1956 р.), підручник з римського права І. Б. Новицького (1958 р.). Вони увійшли до історії як найкращі навчальні посібники з римського права для студентів юридичних вузів, що витримали не одне перевидання. Однак зазначені науковці у своїх дослідженнях “мали право” розкривати значення та зміст римського права “з його неперевершеною розробленістю усіх значних правових відносин простих товаровласників (покупець і продавець, кредитор і боржник, договір, зобов’язання та ін.)”²⁶ лише для феодальних та буржуазних держав, так як воно відповідало інтересам буржуазних відносин, що зародилися за часів феодального ладу. Вони підкреслювали, що для радянського юриста вивчення римського права має не лише пізнавальне значення в плані засвоєння загальної історії права, теорії права та історії політичних і правових учень, а також виділяли і його практичне значення, однак у тому обсязі, в якому допускала пануюча за тих часів марксистсько-ленінська ідеологія. “При здійсненні ділових зв’язків з капіталістичними країнами в сфері зовнішньої торгівлі наша держава має справу з буржуазними цивільно-правовими системами. А в них, у більшій мірі, відображається римське приватне право. Крім того, юридична термінологія, що застосовується в міжнародному публічному і приватному праві, торговому і цивільному, судовому і кримінальному праві буржуазних країн, має своїм джерелом римське право”²⁷. При цьому вони “мали право” визнавати факт рецепції римського права лише щодо буржуазних країн, так як К. Маркс і Ф. Енгельс писали: “Коли пізніше буржуазія так посилилась, що імператори стали захищати її інтереси, щоб з її допомогою знищувати феодальну знать, тоді в усіх країнах — у Франції в XVI ст. — почався справжній розвиток права, що відбувався усюди, за винятком Англії, на основі римського кодексу. Але і в Англії для подальшого розвитку приватного права (особливо в тій частині, яка відносилася до рухомого майна) прийшлося звернутися до принципів римського права”²⁸. Однак К. Маркс і Ф. Енгельс, не зважаючи на антикомуністичний характер римського права, усе ж таки визнавали його явищем прогресивним для свого часу. Вони писали: “Великим прогресом було введення в дію такого права, яке абсолютно не визнавало феодальних відносин і яке повністю випереджало сучасну приватну власність”²⁹.

Основним ґрунтовним дослідженням рецепції римського в цей історичний період була кандидатська дисертація В. О. Бека “Рецепція римського права в Західній Європі”, захищена у Львові в 1950 році, де він розглядає рецепцію римського права як застосування римського приватного права в умовах середніх віків. Тобто В. О. Бек не визнавав вплив римського права на становлення вітчизняного законодавства, так як “рецепцію римського права, як історичне явище, можна зрозуміти і пояснити лише з позиції історичного матеріалізму”, “приватне право розвивається паралельно із приватною власністю”³⁰.

На відміну від пануючої в ті часи позиції науковців щодо неприпустимості визнання впливу римського приватного права на радянське (соціалістичне) право та законодавство, у 80-х роках XX ст. А. І. Косарев уже стверджує, що “характеристика соціалістичного права в якості нового, більш високого типу права не вагається того факту, що переваги пандектної системи було враховано при розробці Цивільного кодексу РРФСР 1922 р., чи тим, що і в дані часи в соціалістичному праві, звичайно, з іншим класовим змістом, використовується ряд понять і термінів, що склалися в класичний період римської юриспруденції (юриспруденція, контракт, делікт, віндикація, поділ договорів на реальні і консенсуальні та ін.)”³¹.

²⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. — Т. 20. — М.: Прогресс, 1985. — С. 105.

²⁷ Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты в пер. и с примеч. И. С. Перетерского. — М.: Наука, 1984. — С. 9-10.

²⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. — Т. 3. — М.: Прогресс, 1989. — С. 63-64.

²⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. — Т. 21. — М.: Прогресс, 1985. — С. 412.

³⁰ Бек В. А. Рецепция римского права в Западной Европе: Дис. ... канд. юрид. наук. — Львов, 1950. — С. 8.

³¹ Косарев А. И. Этапы рецепции римского права // Советское государство и право. — 1983. — № 7. — С. 128.

Таким чином, в радянський період розвитку права та юриспруденції питання про рецепцію римського права ставиться лише з кінця 40-х років, при цьому науковці визнають факт рецепції лише щодо країн буржуазної Європи і не піднімають питання про можливість впливу римського приватного права на формування національного права.

Сучасні дослідники римського права та його рецепції більш позитивно відносяться до визнання впливу римського права на формування цивільного права України. При цьому чим ближче ми знаходимося до часу прийняття нового, сьогодні чинного Цивільного кодексу України, тим більше відчувається позитивне відношення до неї. Як зазначає Є. О. Харитонов, "... поряд з більшим впровадженням у цивільне право публічно-правових засад, дальшим формуванням оригінальної системи радянського цивільного права тощо в той час мала місце й часткова опосередкована (похідна) й прихована рецепція деяких положень та ідей римського приватного права"³². Відносно місця рецепції римського права в сучасному українському праві та юриспруденції, то він приходить до висновку, що "відбувається опосередкована, а іноді й пряма рецепція римського приватного права та права ряду європейських країн і США з урахуванням особливостей історичного розвитку України. Іншими словами (інакше кажучи), є надія, що ми стали на шлях нормального законотворення"³³.

В. В. Васильченко, досліджуючи проблему рецепції римського спадкового права у спадковому праві України, приходить, зокрема, до висновку про можливість практичного застосування положень римського спадкування за законом в сучасному спадковому праві України³⁴.

Дослідженням питання рецепції римського права в Україні займаються, як правило, вихідці Української школи рецепції римського права, що знаходиться в Одесі, які, разом із своїм вчителем Є. О. Харитоновим, займають однозначну позицію щодо визнання впливу римського права на право України та на окремі його інститути.

Відносно дослідження римського права та його рецепції в Росії, то сучасними юристами та правознавцями було зроблено великий крок вперед, порівняно із перебігом цього процесу в Україні. Можна виділити три позиції науковців-романістів щодо їх ставлення до рецепції римського права в Росії. Так, за першою, має місце заперечення факту існування рецепції римського права; прихильники другої точки зору, навпаки, визнають наявність рецепції, при цьому виділяють її етапи; третя — полягає у застосуванні поняття "рецепція" лише до певного історичного періоду.

На думку М. Х. Хутиза, "в силу відомих причин Росія не рецепіювала римське приватне право". Тобто він вважає, що процес його сприйняття був перерваний Жовтневим переворотом, після якого В. І. Ульянов (Ленін) заявив: "Ми нічого "приватного" не визнаємо" і вимагав "застосувати не *corpus juris romani*, а нашу революційну правосвідомість"³⁵. Аналогічну позицію займав В. О. Тархов: "В Росії рецепції римського права не було. Хоча російські юристи багато і результативно працювали в сфері римського права, це майже не знайшло відображення в літературі"³⁶.

Т. Є. Новицька вважає, що "рецепція римського права в Росії — тема, штучно піднята. У нашому випадку спір не може мати місця, так як ідея запозичення римського права в Росії (висловлена ще в XIX ст. і тоді ж відкинута російською наукою) не одержала в своє підтвердження жодного документального доказу, жодного факту"³⁷.

³² Харитонов Є. О. Вказ. праця. — С. 242.

³³ Там само. — С. 277.

³⁴ Васильченко В. В. Можливість рецепції стародавнього римського порядку спадкування за законом у сучасному спадковому праві України // Право України. — 1997. — № 5. — С. 49.

³⁵ Хутыз М. Х. Римское частное право. — М.: Былина, 1995. — С. 11.

³⁶ Тархов В. А. Римское частное право. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1994. — С. 8.

³⁷ Новицкая Т. Е. К вопросу о так называемой рецепции римского права в России // Вестник Московского университета. — Серия 11. Право. — 2000. — № 3. — С. 134.

На її думку, до римського права сьогодні змусила звернутися “кон'юнктура (тобто становище речей, що має місце)”, “ідея пошуку “спільних цінностей”, що виникла в 90-ті роки ХХ ст.³⁸ Разом з тим вона не заперечує факт сучасної рецепції римського права в Росії.

Відносно визнання факту рецепції римського права в юридичній літературі існують наступні погляди науковців. При цьому слід відмітити, на відміну від сучасних романістів, в дореволюційній літературі ніхто із науковців не ставив перед собою питання вирішити проблему рецепції римського права в Росії.

На думку Я. М. Щапова, римське право вплинуло на Росію не менше, ніж на Західну Європу. Своєрідність цього впливу полягала в тому, що Кодекс і Дигести Юстиніана проникли в Росію в Х-ХІІ ст.ст. із Візантії разом із християнством. Тому, якщо княжі зводи, хоча і посилалися на грецькі, тобто візантійські закони, але переважно ґрунтувалися на місцеве, звичаєве право, то православна церква була найбільш послідовним проводарем римсько-візантійського права. Найбільш давні пласти шлюбного, зобов'язального і податкового права саме в цей період активно запозичувалися з Дигест і Кодексу Юстиніана. Про це, зокрема, свідчить зміст руської редакції Кормчої книги, яка включає в себе давні руські переклади із законодавства Юстиніана³⁹.

Є. О. Суханов та Л. Л. Кофанов виділяють чотири етапи рецепції римського права в дореволюційній Росії. Відносно першого етапу рецепції, вони погоджуються із зазначеною вище думкою Я. М. Щапова щодо впливу римського права через Візантію. Другий етап рецепції римського права науковці пов'язують з падінням Константинополя в 1453 році та гибеллю Східної римської імперії. При цьому зауважують, що хоча в XV–XVII ст.ст. руські царі продовжують посилатися на грецькі закони як на один із основних джерел права, проте про серйозну рецепцію римського приватного права в Росії можна говорити лише з деяким перебільшенням⁴⁰. Дослідивши два етапи рецепції римського права в Росії, вони прийшли до висновку, що, якщо в Росії вплив римсько-візантійського права в XI–XVII ст.ст. був обумовлений поширенням християнства та історичним обґрунтуванням царської влади, то в європейських країнах він з самого початку був пов'язаний не лише із вказаними причинами, але і суто світським інтересом до римського права, із нагальною необхідністю розвитку комерції, а відповідно — зобов'язального і речового права, що і привело в ряді країн до прямої і безпосередньої рецепції римських законів⁴¹.

Відносно визнання факту рецепції, то важливим є твердження Є. О. Суханова та Л. Л. Кофанова про те, що, починаючи з XVIII ст., можна говорити про рецепцію в Росії римського права в західноєвропейському розумінні цих слів. Вони пов'язують цей факт із намаганням Петра I і наступних імператорів побудувати російські закони на принципах європейських цивільних інститутів⁴². Із вищезазначеного, можна зробити висновок, що вони ототожнюють російську рецепцію із західноєвропейською. Однак в подальшому Є. О. Суханов та Л. Л. Кофанов роблять висновок відносно перспектив дослідження цього питання, що “пошук спільних коренів сприяє в майбутньому природному зближенню західноєвропейської і російської правових моделей, які пов'язані спільною основою — рецепцією римського права⁴³”.

³⁸ Там же.

³⁹ Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XII вв. — М., 1978. — С. 166.

⁴⁰ Суханов Е. А., Кофанов Л. Л. О роли изучения и преподавания римского права в России // Древнее право. — М.: Спарк, 1996. — № 1. — С. 9-10.

⁴¹ Там же. — С.10.

⁴² Там же.

⁴³ Там же. — С. 13.

Проаналізувавши наукові роботи Є. О. Суханова та Л. Л. Кофанова щодо впливу римського права в Росії можна зробити висновок про те, що в Росії мала місце “рецепція духу римського права”. Так, вони зазначають, що “... Особливістю рецепції римського приватного права в Росії можна вважати ту обставину, що тут вона відіграла важливу роль в розвитку не стільки законодавства (її значення в цій сфері можна вважати опосередкованим), скільки правової науки і університетської освіти. Вплив римського приватного права і його ідей на багато поколінь російських професіональних юристів не тільки великий, але і надзвичайно важливий. Навіть саме ці люди в кінцевому рахунку формували і формують законодавство і практику його застосування. Тому і виникає точка зору про те, що необхідно говорити про “рецепцію духу римського права”, а не його догми”⁴⁴. Однак в іншій науковій праці вони вже зазначають, що Звід законів Російської імперії, в розробці якого брали участь багато спеціалістів з римського права, в значній мірі сприйняв не лише термінологію, але і інститути римського публічного і, особливо, приватного права⁴⁵. Тобто, на їх думку, в Росії було сприйнято не лише дух римського права, але і мала місце рецепція на рівні інституційному, тобто на рівні багатьох конструкцій цивільних правовідносин.

Таким чином, заслуга дослідників рецепції римського права полягає в тому, що вони не дивилися на римське право як на юридичну догму, зібрання деяких юридичних зразків; досить характерним є їх творчий, критико-прагматичний підхід. Рецепція римського права критично сприймалася ними як в теоретичному, так і в практичному розумінні. Рецепція римського права не втратила своєї актуальності для сучасної України. З одного боку, це означає відродження і продовження тієї глибокої роботи по засвоєнню багатовікового правового досвіду, яку активно вели юристи XIX–XX ст.ст. Це і відродження власних правових традицій, а з іншого, — пошук спільних коренів, що може сприяти в майбутньому зближенню західноєвропейської і української моделі, пов’язаної спільною основою — рецепцією римського права.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження уточнено концептуальні підходи істориків, романістів, цивілістів відносно факту існування рецепції римського приватного права в Україні та зроблено висновок про те, що поняття “рецепція римського права” характерне як для історії цивільного права України XIX–початку XX ст.ст., так і для сучасного українського цивільного права. При цьому визнання факту рецепції римського права в Україні не означає про повне панування римського права, а, навпаки, підтверджує наявність наукової проблеми виділити саме ті правові явища, що завдячують своєму походженню праву Стародавнього Риму.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 6 від 27 грудня 2007 року)*

⁴⁴ Суханов Е. А., Кофанов Л. Л. Влияние римского права на новый гражданский кодекс Российской Федерации // Древнее право. — М.: Спарк, 1999. — № 1 (4). — С. 9.

⁴⁵ Суханов Е. А., Кофанов Л. Л. О роли изучения и преподавания римского права в России // Древнее право. — М.: Спарк, 1996. — № 1. — С. 11.